

PONAREJANJE DENARJA

Andrej PANČUR

Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1
e-mail: andrej.pancur@inz.si

IZVLEČEK

Do 18. stoletja se je kaznivo dejanje ponarejanja denarja obravnavalo kot kršitev vladarjevega kovnega regala in kot prevaro posameznikov s ponarejenim predmetom. Ko pa so se v 18. in 19. stoletju začeli porajati učinkoviti denarni sistemi, pri katerih je bila notranja vrednost denarja veliko manjša od njihove imenske vrednosti, se je občutno povečala nevarnost, da bodo ponaredki denarja spodkopali zaupanje javnosti v stabilnost denarnega sistema. Žrtev ponarejevalcev denarja je postala družba kot celota. Pri tem je bila na stranski tir potisnjena materialna žrtev nedolžnega posameznika, pri katerem so odkrili ponarejeni denar in so mu ga zaplenili brez kakršne koli odškodnine.

Ključne besede: denarni sistemi, obtok denarja, ponarejanje, pravna zgodovina, 19. stoletje

FALSIFICAZIONE DEL DENARO

SINTESI

Sino al Settecento la falsificazione di denaro era reputata una lesione della facoltà del sovrano di coniare moneta ed una truffa con uso di denaro contraffatto. Quando nel Sette e Ottocento nacque un efficace sistema monetario, dove il valore intrinseco del denaro era di molto inferiore al suo valore nominale, crebbe il pericolo che del denaro falso minasse la fiducia nella stabilità del sistema monetario stesso. Fu così la società nel suo insieme a diventare vittima dei falsari. In tale contesto, va detto che la vittima innocente, presso la quale il denaro falso veniva trovato, pagava due volte, dato che il denaro le veniva confiscato senza qualsiasi indennizzo.

Parole chiave: sistema monetario, circolazione della moneta, falsificazione, storia del diritto, sec. XIX

Prevarane žrtve ponarejevalcev denarja

Prebivalstvo habsburške monarhije je imelo pogosto opraviti s perečim problemom ponarejanja denarja. Občasno se je tudi na Slovenskem "kakor kuga" (Novice, 27. 6. 1860) razširjalo ponarejanje denarja. Predvsem v 70. letih 19. stoletja je prihajalo na dan vedno več ponarejenega denarja.¹ Ponarejali so zlasti državni papirnati denar za 1 goldinar in bankovce centralne banke za 10 goldinarjev (Slovenski narod, 6. 12. 1890). S prvimi so se razpečevalci v glavnem odpravili v gostilne in trgovine, z goldinarjem plačali zapitek ali kupili kakšno malenkost, potem pa od gostilničarja ali trgovca dobili nazaj neoporečen drobiž. Z bankovci za 10 goldinarjev so razpečevalci kupovali vrednejše blago, ki so ga nato lahko prodali naprej. Razširjeno je bilo npr. kupovanje živine na sejmih. Kakor hitro so nevedni prodajalci ponarejeni denar spravili v žep, je slepar naglo izginil s kupljeno kravo. Časopisi so sicer opozarjali kmečke prodajalce živine: "Kmetje! Varujte se goljufov in dobro poglejte denar, predno ga spravite!" (Novice, 5. 8. 1863). Vendar kmečko prebivalstvo ni imelo veliko izkušenj z denarnim poslovanjem in denarja sploh ni dobro poznalo. Zato je dobro ponarejene bankovce "zlasti priprost človek brez premisleka" sprejel za plačilo (Slovenec, 18. 12. 1877).

Ko pa je prevarani kmet nato npr. hotel s ponarejenim denarjem poravnati svoje davčne obveznosti in so davčni organi ugotovili, da je denar ponarejen, so mu ga takoj odvzeli. Hkrati pa so policijske in sodne oblasti sprožile obsežno preiskavo o krivcih, ki so denar ponarejali in ga nato razpečevali med prebivalstvom. Občasno so bile ene in iste osebe tako ponarejevalci kot razpečevalci ponarejenega denarja. V teh primerih državni organi navadno niso imeli težkega dela. Ker so bili ponaredki teh ponarejevalcev le redko (Slovenec, 24. 5. 1879, 5. 8. 1879) zadovoljivo tehnično izdelani, so ponarejevalce hitro zasačili. Pri hišnih preiskavah so ponavadi našli dovolj dokaznega materiala,² na podlagi katerega so ponarejevalce brez večjih problemov ostro kaznovali.

Veliko težje je bilo stopiti na prste organiziranim kriminalnim skupinam. Pri njih so denar ponarejali tehnično izurjeni strokovnjaki, drugi člani pa so ga nato razpečevali med ljudi. Razpečevalci so lahko večjo vsoto ponarejenega denarja prodali

1 Pravi razmah ponarejanja denarja, ki se je kazal v mnogoštevilnih sodnih procesih proti ponarejevalcem denarja, je v teh letih navdihnil tudi nekatere slovenske literarne ustvarjalce, da so v svojih delih bolj ali manj natančno omenili tudi fenomen ponarejanja denarja (Alešovec, 1874–1875; Stritar, 1878; Alešovec, 1880; Jurčič, 1956 [1880]) Tudi kasneje so pisateljem ostali v spominu dogodki iz 70. let 19. stoletja, ko so veliko avstrijskih bankovcev ponarejali v sosednji Italiji (Erjavec, 1887, 18–19).

2 Skrajen je primer 14-letnega dečka iz Ljubljane, ki je ob pomoči še nekaj otrok iz svinca ulil srebrni drobiž za 20 krajcarjev. Ponarejevalca so hitro prijeli, ko je hotel ponarejeni drobiž vnovčiti pri branjevcu. Policija je nato pri njem doma našla model iz gipsa in precejšnjo zalogo svinca (Slovenski narod, 10. 11. 1876).

različnim posameznikom, ki so jim za ponarejeni denar odšteli nominalno manjšo vsoto pravega denarja, nato pa so ponarejeni denar poskušali sami z dobičkom spraviti v promet. Bankovce za 10 goldinarjev so tako večinoma ponarejali v obmejni Italiji, na Slovenskem pa so jih razpečevali večinoma kmetje, ki so ponaredke kupili od posrednikov (Slovenski narod, 29. 3. 1878, 6. 12. 1890). V teh primerih razpečevalci največkrat sploh niso poznali ponarejevalca denarjev.

Zaradi takšnih razmer ni bilo nič nenavadnega, če so oblastni organi prav vsako osebo, pri kateri so odkrili ponarejeni denar, obravnavali kot potencialnega kriminalca. Oblasti so jih namreč sumile, da so vedele, da je denar ponarejen, in so potemtakem tudi one krive zločina ponarejanja denarja. Kmetu, ki je ponarejeni bankovec za 10 kron skupaj s preostalim prihranjenim denarjem prinesel naravnost v kranjsko hranilnico, so oblasti seveda brez težav lahko verjele, da ni vedel, da je denar ponarejen (Slovenec, 5. 6. 1903). Veliko večje težave je imel kmet, ki je izvrstno ponarejeni bankovec za 100 goldinarjev z nakupom manjše količine blaga vnovčil pri trgovcu (Slovenski narod, 22. 1. 1881). "V luknji" se je skoraj znašel tudi preveč ustrežljivi posameznik, ki je hotel v imenu neke ženske v menjalnici zamenjati ponarejeni dolar (Slovenec, 19. 12. 1903; Slovenski narod, 19. 12. 1903). Domnevni ponarejevalci so imeli zelo velike težave z dokazovanjem svoje nedolžnosti, če preiskovalnim oblastem niso znali prepričljivo pojasniti, od koga so dobili ponarejeni denar. Zato so časopisi polagali na srce svojim bralcem, naj si dobro ogledajo denar, ki ga prejmejo v plačilo, in naj si zapomnijo osebo, od katerih so ga prejele, "sicer se pride lahko po nedolžnem v preiskavo in nato v ječo" (Slovenec, 2. 7. 1894).

V skrajnih primerih so zaradi preveč vnetih preiskovalcev lahko v težave zašli tudi ljudje, ki sploh niso imeli ponarejenega denarja. Tako sta bila po nedolžnem kar "precej časa" zaprta domnevna "ponarejevalca" kurantnih srebrnikov za pet kron. Ob tem sta bila celo ob zaplenjeni denar, za katerega se je nazadnje izkazalo, da je original, vendar so ga pri preizkusu v dunajski kovnici preklali na pol (Slovenec, 8. 11. 1901). Podobne težave je imel tudi ugleden vinski trgovec iz okolice Dunaja, ki je v Gorici plačal račun z obledelim bankovcem za 50 kron. Čeprav je bil bankovec povsem pristen, le njegova barva je pri uporabi nekoliko obledela, je imel veliko težav, preden so pristojne oblasti sploh dognale, da sumljivi denar ni ponarejen (Slovenec, 13. 11. 1908).

Vsi ti posamezniki so jo navsezadnje še prav dobro odnesli. Žal ne bomo nikoli vedeli, koliko ljudi je bilo pri takšnih preiskavah po krivem obsojenih razpečevanja ponarejenega denarja. V nekaterih primerih pa ljudje, ki so jih obsodili zaradi takšnega razpečevanja, čeprav sami zanj sploh niso vedeli, niso bili samo žrtve sodnih zmot. V Angliji so npr. med letoma 1801 in 1821 na smrt ali na izgon v Avstralijo avtomatično obsodili vsakogar, pri katerem so našli ponarejene bankovce Angleške banke. Skupno je bilo tako na smrt obsojenih več kot tristo oseb, ki so vede ali ne-

vede vnovčili ponarejeni denar (Williams, 1999; Helleiner, 2003, 55–56; Voigtlaender, 1976, 45–46).

Tako strogo postopanje z (ne)prostovoljnimi razpečevalci ponarejenega denarja je bilo seveda prej izjema kot pravilo. V normalnih razmerah je namreč prevaranim žrtvam ponarejevalcev denarja nato v kazenskem postopku uspelo dokazati, da niso razpečevale ponaredekov, ampak da so le nedolžne žrtve. Vendar kljub temu za zaseženi ponarejeni denar ti ljudje od države niso dobili prav nobene odškodnine. Pri tem so lahko izgubili kar precej denarja, tudi več deset goldinarjev. Za povprečno slovensko kmetijo, ki je bila vredna komaj 2000 ali 3000 goldinarjev in je tako imela le par sto goldinarjev dohodka (Vošnjak, 1885, 27, 37–39), je bila lahko takšna materialna izguba hudo, ob velikih dolgovih celo usodno breme.

V takšnih razmerah ni bilo nič čudnega, če je katoliški časopis *Zgodnja danica* svaril ljudi pred nevarnostjo ponarejenega denarja in je ponarejevalce denarja primerjal z najbolj grdimi oderuhi, tatovi in sleparji, ki so bolj ostudni kot navadni tatovi. Njihova grožnja ponarejevalcem, da ne pojdejo v Božje kraljestvo, dokler ne bodo izplačali poslednjega vinarja, pa njihovim žrtvam nazadnje ni prinesla prav nobene materialnega zadoščenja (*Zgodnja danica*, 10. 1. 1873, 13).

Kljub temu da so bile neposredne materialne žrtve ponarejevalcev prav prevarani posamezniki, pri katerih je državna oblast odkrila ponarejeni denar, pa so bile te žrtve praktično povsem potisnjene v ozadje. Na mnogoštevilnih sodnih procesih proti ponarejevalcem denarja je bil v 19. stoletju v ospredju samo goli zločin, neposredne žrtve pa so lahko nastopale le kot obremenilne priče. V kazenskih zakonikih je bila njihova materialna žrtev preprosto povsem spregledana.

Denarni sistem kovanega denarja

Zgodovinsko gledano so ljudje začeli ponarejati denar praktično že skoraj v trenutku, ko so ga iznašli. Ker je vrednost denarja prvotno temeljila na kovini, ki so jo vsebovali kovanci, so ponarejevalci poskušali na vse mogoče načine narediti in nato spraviti v promet kovance, katerih kovinska vrednost je bila nižja od uradno določene. (Voigtlaender, 1976, 75–94; Toriser, 1989, 87–96). Tako so vtaknili v žep razliko med vrednostjo kovine uradnega in vrednostjo kovine ponarejenega denarja. Če pa je bila kovinska vrednost denarja uradno manjša od njegove imenske vrednosti, se je ponarejevalcem splačalo spraviti v denarni obtok tudi ponaredekke, katerih kovinska vrednost je bila povsem enaka kot pri uradnem denarju. Poleg kovinskega drobiža iz bakra, niklja ipd. so npr. imeli v 19. stoletju višjo imensko vrednost od kovinske tudi nekateri vrednejši kovanci, predvsem srebrniki³ (Lotz, 1906b). Po začet-

3 Pri klasični zlati valuti so najvišje apoene predstavljali bankovci, tem so kot najvrednejši kovanci sledili kurantni zlatniki, nato srebrniki in naposled kovinski drobiž. Ker se je nominalna vrednost srebrnikov (in drobiža) ujemala z vrednostjo zlata, je bila ob nenehnemu padanju cen srebra od 70. let

ku valutne reforme leta 1892 so tudi v Avstro-Ogrski začeli dajati v denarni obtok kar precej vreden srebrni drobiž za eno krono, katerega kovinska vrednost je bila za več kot pol manjša od njegove imenske vrednosti (Pančur, 2003, 268–270). Ko pa so nato začeli krožiti ponaredki, ki "se ne razločujejo od pristnih kron čisto nič, ker je v obeh jednako mnogo srebra", so nasprotniki valutne reforme zagnali krik in vik, češ da bo zaradi prave poplave dobičkonosnih ponaredkov cena kron sčasoma nujno padla na njihovo kovinsko vrednost (Slovenski narod, 16. 6. 1893).

Zgodovinsko gledano ta nevarnost ni bila povsem iz trte zvita. Prvotno so bile namreč tehnike kovanja zelo nenatančne. Vse do 18. stoletja so pri kovanju večinoma uporabljali pečatnika sprednje in zadnje strani kovancev. En pečatnik so postavili na nakovalo, nanj položili kos kovne kovine, na kovino položili drug pečatnik in po njem udarili s kladivom (Fengler, 1982; Koch, 1994, 202). Ker so bili udarci pri kovanju precej neenakomerni in ne vedno pod pravim kotom, so se tudi podobe na kovancih istega kova lahko med seboj precej razlikovale. Vrh tega kovanci niso bili izdelani iz povsem enake količine kovine. V kovnicah so namreč samo pazili, da so iz utežne enote drage kovine (npr. funta, marke ali franka) skovali zakonsko točno določeno število kovancev. Zato se je lahko teža kovancev iste vrste med seboj zelo razlikovala, celo do 40%.

Neenakomerna teža in zunanja podoba kovancev iste vrste je ljudi dobesedno vabila k obrezovanju večjih kovancev s širšimi robovi. Najprej so obrezali široke robove in krajce, ki so pogosto štrleli daleč od vtisnjene podobe proti sredini kovancev. Sčasoma pa so nekoliko obrezali celo tiste dele, kjer je bila na kovancu vtisnjena podoba (Kulišer, 1959a, 403–404).

Nič čudnega torej, da je bilo med množico nestandardiziranih kovancev skoraj nemogoče odkriti ponaredke, katerih teža in čistina je vsaj približno ustrezala izvirnim kovancem. Če so se pri tem ponarejali kovanci, katerih kovinska vrednost je ustrezala njihovi imenski vrednosti, je v skladu z Greshamovim zakonom (Mundell, 1998; Selgin, 1996) slab denar (ponaredki, obrezan denar, denar, skovan iz povprečno manj kovine) iz denarnega obtoka izrinjal dober denar (denar skovan iz več kovine).⁴ V tem primeru so bili v denarnem obtoku večinoma kovanci z nižjo vrednostjo kovine, med njimi tudi mnogi ponaredki, ali pa se preprosto ni več plačevalo glede na imensko vrednost kovancev, ampak glede na njihovo težo v dragi kovini.

Še večji problemi so nastali pri kovancih z nižjimi nominalnimi vrednostmi. Vsak denarni sistem namreč lahko učinkovito deluje samo v primeru, če vsebuje dovolj

19. stoletja dalje kovinska vrednost srebrnikov vedno manjša. Večji pomen so imeli srebrniki pri tako imenovani šepajoči zlati valutni, kjer so bili kot kurantni denar pravno sicer izenačeni z zlatniki, vendar je bila njihova kovinska vrednost zaradi prepovedi prostega kovanja in padanja cen zlata precej nižja kot pri zlatnikih (Lotz, 1906a).

4 Dober denar je uradno podcenjen denar, slab denar je uradno precenjen denar, pri tem pa sta obe vrsti denarja zakoniti plačilni sredstvi.

širok spekter denarja različnih nominalnih vrednosti, od najbolj vrednega denarja, primernega za trgovino na veliko, do najmanj vrednega, primernega za odštetje še tako majhnega zneska v trgovini na drobno (Pančur, 2004). Zaradi preproste tehnike kovanja denarja so bili stroški kovanja manjših kovancev relativno večji od stroškov kovanja velikih kovancev.⁵ Zato se ekonomsko gledano manjših kovancev sploh ni splačalo kovati, in tako je prihajalo do kroničnega pomanjkanja drobiža, kar je na zadnje zelo oteževalo normalno funkcioniranje denarnega prometa (Helfferich, 1903, 50–52).

Edina rešitev je bila kovanje razvrednotenih kovancev, katerih kovinska vrednost je bila precej manjša od njihove imenske vrednosti. Te kovance se je po eni strani sedaj splačalo ponarejati, po drugi strani pa so razvrednoteni kovanci iz denarnega obtoka začeli izrinjati kovance z višjo kovinsko vrednostjo. Ko se je denarni sistem zaradi ponarejanja, obrezovanja in razvrednotenja prej več vrednih kovancev postopoma prilagodil kovni stopnji prvotno razvrednotenega drobiža, je drobiža znova začelo primanjkovati. Na to je država odgovorila z novim razvrednotenjem (Sargent et al., 2002; Redish, 2000).

Zaradi nenatančnih teknik kovanja, s pomočjo katerih ni bilo mogoče kovati povsem identičnega denarja, so bili denarni sistemi kovanega denarja nujno nestabilni. Ker je bilo v teh razmerah praktično zelo težko razlikovati pravi denar od ponaredkov denarja z ustrežno kovinsko vrednostjo, so ponaredki spodkopali vsak denarni sistem, ki je temeljil na denarju, katerega kovinska vrednost je bila manjša od njegove imenske vrednosti.

Države kot "ponarejevalci" in žrtve

Kovinska vrednost kovancev nikoli ni bila povsem enaka njihovi imenski vrednosti, ampak je bila vedno nekoliko manjša. Po eni strani je izdajatelj denarja hotel na račun nižje kovinske vrednosti denarja pokriti vse stroške, ki jih je imel s kovanjem denarja (kovniva), po drugi strani pa je hotel pri kovanju denarja na račun svoje kovnega regala pobrati tudi določen dobiček (seigniorage) (Ribnikar, 1994, 95; Chown, 1994, 9–11).

Vendar so vladarji kot imetniki kovnega regala že zelo kmalu ugotovili, da lahko s pomočjo razvrednotenja kovinskega denarja od uporabnikov denarja poberejo še dodaten emisijski dohodek. Francoski kralj Filip IV. Lepi (1268–1314) je tako večkrat zmanjšal kovinsko vrednost denarja in z razvrednotenim denarjem nato po stari nominalni vrednosti odplačal svoje dolgove. Zato so mu sodobniki (med drugim Dante Alighieri) nadeli tudi nelaskavi vzdevek Ponarejevalec denarja (Wermusch,

⁵ Leta 1480 je npr. kovni dobiček pri kovanju 100 mark srebra (1 marka je bila približno 250 g) v tolarje znašal $14 \frac{1}{2}$ goldinarja, pri kovanju iste količine srebra v pfenig pa je bila zabeležena izguba 46 goldinarjev (Voigtlaender, 1976, 43).

1988, 37–61). Vendar Filip IV. pri takšnem "ponarejanju" denarja ni bil prav nobena izjema, saj je bilo v času proračunskih stisk takšno postopanje pravzaprav pravilo (Galbraith, 1975, 20). Tako so tudi Filipovi nasledniki na francoskem prestolu še veliko bolj pridno kot on z razvrednotenjem denarja polnili svoje prazne blagajne, pri tem pa se prav nobeden izmed njih v zgodovino ni zapisal kot ponarejevalec denarja (Porteous, 1969, 115–124).

V vsakem primeru vladarji svoje manipulacije z vrednostjo denarja niso dojemali kot prevaro nepoučenih podanikov in še manj kot ponarejanje, ampak je bilo to zanje povsem legitimno vodenje kovne politike (Scmolders, 1982, 159). Kot lastniki kovnih regalov so bili trdno prepričani, da imajo vso pravico, da po lastni volji določajo imensko vrednost denarja, ne glede na njihovo resnično vrednost v kovini (Mises, 1912, 51–52). Pri tem svojem početju so se lahko sklicevali tudi na takratno tomiščno teorijo vrednosti in nominalistično teorijo denarja (Pribram, 1998, 39–40). Tako so imetniki kovnega regala svoj privilegij veliko pogosteje izkoriščali za kritje lastnih finančnih potreb, namesto da bi skrbeli za stabilnost denarnega sistema in s tem koristili javnemu gospodarskemu interesu (Chown, 1994, 20). Takšno razvrednotenje denarja je bilo naposled krivo za povišanje cen in obresti, bilo je odgovorno za motnje v zunanji trgovini ter za negotovost v dolžniško-upniških razmerah.

Po drugi strani se je del javnosti težko sprijaznil z vladarjevim namernim razvrednotenjem denarja. Za zagovornike metalistične teorije denarja je vladar z (nerazglašnim) razvrednotenjem denarja preprosto prevaral (neuke) prejemnike denarja ter s tem spodkopaval blaginjo dežele (Schumpeter, 1975, 83–84; Scmolders, 1982, 160–161). Vendar so kljub tem svarilnim glasovom državne oblasti svoje izdatke občasno še naprej izdatno financirale s pomočjo razvrednotenja denarja (Ferguson, 2001, 149–157).

Ekonomsko gledano je bilo javnosti čisto vseeno, če je v roke dobila uradno razvrednoteni, obrezani ali ponarejeni denar. V vsakem primeru je dobila denar z manjšo vrednostjo kovine od uradno priznane. Vendar pravno gledano državne oblasti prejemnikov denarja sploh niso prevarale, še manj pa so zagrešile zločin ponarejanja denarja, če so denar razvrednotile v skladu s spremenjenim novčnim redom. Povsem drugače pa je bilo, če so državne oblasti kovale razvrednoteni denar, ki ni bil v skladu z obstoječim kovnim redom. V tem primeru so v skladu s takratnim pravom zagrešile zločin ponarejanja denarja (Rittmann, 1975, 600; Murko, 1943, 129). Nemški knezi in druge oblasti s kovno pravico ali pa celo brez nje so tako v 16. in 17. stoletju množično kršili obstoječi državni kovni red (Wermusch, 1988, 83–90; Voigtlaender, 1976, 35, 42–43), kar je na začetku tridesetletne vojne naposled pripeljalo do uničujoče inflacije (Kulišer, 1959b, 420–422; Pribram, 1938, 34–41; Sandgruber, 1995, 137, Loeher, 1946, 49). Nobeden od teh kršiteljev ni bil obsojen kot ponarejevalec denarja, saj pristojni državni organi niso imeli niti dovolj politične moči in v mnogih primerih tudi ne posebnega interesa, da bi preganjali kršitelje kovnih redov.

Brez prav vsake mere dvoma pa so državne oblasti zagrešile zločin ponarejanja denarja, če so izdajale denar tuje države brez njene vednosti in privoljenja. Državni organi so se tega posla navadno lotili iz dveh razlogov. Prvotno so imeli pred očmi predvsem lastne finančne koristi. Ker je bil v srednjem veku na posameznih državnih območjih v obtoku tako domači kot tuji denar, so brezobzirni vladarji, ki so se znašli v finančnih škripcih, s ponarejanjem tujega denarja hoteli pobrati emisijski dohodek tako od svojih kot od tujih podložnikov. Sčasoma so nekateri državniki spoznali, da lahko s ponarejanjem tujega denarja v svojo korist izkoristijo gospodarski potencial sovražne države. Pruski kralj Friderik II. Veliki je npr. med sedemletno vojno (1756–1763) najprej dal na veliko ponarejati kovani denar okupirane Saške, kasneje pa še kovance drugih držav. S tem je hotel od prebivalcev sovražnih držav dobiti sredstva za financiranje vojne (Wermusch, 1988, 95–105; Voigtlaender, 1976, 47–48).

Če je Friderik Veliki za ponarejanje kovancev potreboval vsaj nekaj drage kove, pa je papirnati denar državnim ponarejevalcem denarja dajal skoraj neomejene možnosti. S tem je postajal vse pomembnejši drugi razlog držav za ponarejanje tujega denarja – ponarejanje kot učinkovito orožje v boju proti sovražnim državam. Države so se vse bolj zavedale, da lahko s ponarejanjem tujega denarja ogrozijo stabilnost tujega denarnega sistema in s tem gospodarsko moč sovražne države.

Najbolj znano je nemško ponarejanje britanskega funta med drugo svetovno vojno (Wermusch, 1988, 191–211; Voigtlaender, 1976, 48–51). Takšnega posla se je lotil tudi francoski cesar Napoleon Bonaparte, ki je dal leta 1805 v zasedeni dunajski kovnici prekopirati plošče za tiskanje avstrijskega papirnatega denarja. Samo Napoleonova poroka s hčerko avstrijskega cesarja je leta 1810 preprečila, da Napoleon z odlično ponarejenim denarjem ni preplaval Avstrije in s tem samo še dodatno spodbudil inflacijo, ki je avstrijsko državo naslednje leto pripeljala na rob bankrota. Na sprotno pa se Napoleon ni prav nič obotavljal, ko je med svojim neuspešnim pohodom v Rusijo leta 1812/13 velikopotezno trošil ponarejeni ruski papirnati denar⁶ (Wermusch, 1988, 106–109; Pressburger, 1959, 58).

Boj za stabilen denarni sistem

Države niso nikoli kazensko odgovarjale zaradi zločina ponarejanja denarja. Po vsem drugače so jo odnesli posamezniki, ki so jih države zalotile pri takšnem poslu. Francoske oblasti v Ilirskih provincah se npr. leta 1810 niso prav nič obotavljale, ko so zaradi ponarejanja papirnatega denarja zaprle kranjskega slikarja Leopolda Layerja in njegovega brata, čeprav je Leopold denar začel ponarejati zaradi hude gnotne stiske, v kateri se je znašla njegova družina (Lovrenčič, 1995).

Usoda posameznika v tem primeru ni bil prav nič pomembna. V 19. stoletju je

6 V obtok je prišlo za 70 milijonov rubljev ponarejenega denarja, kar v primerjavi z uradno emisijo dobrih 800 milijonov rubljev ni bila zanemarljiva vsota (Crisp, 1976, 96; Wermusch, 1988, 108).

država večnemu boju proti ponarejevalcem denarja posvečala vedno več energije. Če je Napoleon ponarejal avstrijski denar zato, da bi spodkopal moč sovražne države, potem nikakor ni mogel tolerirati istega dejanja od svojih državljanov. V tem času so si namreč moderne nacionalne države čedalje bolj prizadevale nadzirati in poenotiti svoj denarni sistem. Zato so poskušale iz denarnega obtoka v državi odstraniti tuji denar in različne vrste domačega zasilnega denarja, predvsem drobiža. Prav tako so poskušale odpraviti pomanjkljivosti dotodanjih denarnih sistemov, pri katerih kovanci iste vrste navadno niso bili iste kakovosti in s tem niso imeli iste kovinske vrednosti, hkrati pa je nihanje vrednostnega razmerja med zlatom in srebrom stalno rušilo vrednostno ravnovesje bimetalističnega in paralelnega denarnega sistema. V 19. stoletju so te težave začeli odpravljati s pomočjo denarnih sistemov, pri katerih je vrednost denarja temeljila le na eni, ponavadi zlati kovini in na zaupanju javnosti v državo, da bo ohranjala vrednost denarja. V obtoku pa je večinoma krožil konvertibilni papirnati denar, skupaj s kovanci, katerih notranja vrednost je bila manjša od njihove nominalne vrednosti.

Takšen denarni sistem je lahko uspešno deloval samo v primeru, če je bilo nepolnovredne kovance in papirnati denar težko ponarejati. V 18. in 19. stoletju so sicer nove tehnologije kovanja in tiska onemogočile vsesplošno ponarejanje denarja, vendar se je hkrati zaradi velike razlike med notranjo in imensko vrednostjo denarja še povečala skušnjava po njegovem ponarejanju. Če država ne bi ostro preganjala ponarejevalcev denarja, bi ti naposled spravili v obtok toliko ponarejenega denarja, da bi vrednost vsega denarja padla na njegovo notranjo vrednost. Papirnati denar pa praktično nima nobene notranje vrednosti. Njegova vrednost sloni zgolj na zaupanju javnosti v izdajatelja denarja, da bo ohranjal njegovo vrednost. To zaupanje lahko spodkoplje že vsak uspešen ponarejevalec denarja, ki se mu posreči spraviti v obtok toliko dobro narejenih ponaredkov, da javnost ne zna več razločevati med pristnim in nepristnim denarjem, s čimer izgubi zaupanje v vrednost vsega, tudi neponarejenega denarja. Zato se je v teku 18. in 19. stoletja boj proti ponarejevalcem denarja spremenil v boj za ohranitev stabilnosti denarnega sistema in s tem celotnega gospodarskega življenja (Helleiner, 1997; Helleiner, 2003; Redish, 2000).

V prejšnjih stoletjih je ponarejanje denarja veljalo za hud zločin žalitve vladarja, če je ponarejevalec ponarejal denar z upodobitvijo vladarja. Drugače pa se je kaznivo dejanje ponarejanja denarja obravnavalo kot kršitev vladarjevega kovnega regala in kot prevaro drugih ljudi s ponarejenim predmetom. V kazenskih zakonikih je bilo ponarejanje denarja uvrščeno med prevare in tako izenačeno s ponarejanjem dokumentov in s podobnimi delikti (Lenz, 1897, 1–26; Rittmann, 1975, 600, 610).

Zločin ponarejanja denarja je bil zelo strogo kaznovan. Že v antiki so ponarejevalce denarja v najboljšem primeru kaznovali z izgonom ali jih ožigosali, običajno pa s težkim prisilnim delom ali bolj ali manj okrutno smrtno kaznijo. V zgodnjem srednjem veku, ko je bil denarni promet še v povojih, so zasačenim ponarejevalcem

denarja navadno kratko malo odsekali grešno roko. Ko se je denarni promet vse bolj razvijal, so tudi kazni postajale vse ostrejšje. Ponarejevalec denarja je moral računati, da bo svojo kariero končal z obešenjem, usmrnitvijo na kolesu, utopitvijo, s kuhanjem v vodi, in če ta ne bi bila dovolj vroča, v olju. V novem veku so ponarejevalce vse pogosteje kaznovali s sežigom na grmadi. Obglavljenje je bilo prihranjeno le za privilegirane, višje družbene stanove (Voigtlaender, 1976, 33; Rittman, 1975, 610–615).

Z večanjem pomena, ki ga je država od 18. stoletja dalje posvečala boju proti ponarejanju denarja, je to časoma dobilo posebno mesto v kazenskih zakonikih, v Avstriji npr. z zakonom Jožefa II. o kriminalnih zločinih in kriminalnih kaznih iz leta 1787 (Lenz, 1897, 11, 27–39, 48–51; Toriser, 1989, 152–160). Pri tem so kazenski zakoniki ponavadi razločevali med ponarejanjem kovancev in ponarejanjem javnih kreditnih papirjev, se pravi papirnatega denarja. Ker je ponarejanje papirnatega denarja pomenilo veliko večjo grožnjo za stabilnost denarnega sistema kot ponarejanje nominalno manj in realno več vrednih kovancev, so bile za ponarejevalce papirnatega denarja zagrožene veliko višje kazni. Še v prvi polovici 19. stoletja je bila v Avstriji za ta delikt v najslabšem primeru zagrožena smrtna kazen, čeprav je bil zločinec v praksi nato večinoma pomiloščen na zaporno kazen od 5 do 20 let (Gesetzbuch, 1815, 46–50; Hartl, 1973, 341–347). V drugi polovici 19. stoletja so to kazen v najslabšem primeru omilili na dosmrtno ječo (Altmann, 1911, 88–93), v praksi pa so bili ponarejevalci navadno kaznovani z večletno težko ječo.

Država ponarejanja denarja ni poskušala zajeziiti samo s strogo zakonodajo, temveč tudi s kovanjem in tiskanjem vedno varnejših oblik denarja. V 70. letih 19. stoletja so namreč na Slovenskem množično ponarejali prav zelo slabo zaščitene bankovce za 10 goldinarjev. Sodobniki so se bridko pritoževali, da "naši desetaki so pa tako preprosti, da jih kakor skušnja uči, ni posebno težko posnemati in se delo tudi spleča, ako se bankovci zamenjajo" (Slovenec, 18. 12. 1877). Nekateri so zato celo obtoževali centralno banko, da je v veliki meri prav ona kriva za množično ponarejanje svojih bankovcev, kajti njeni bankovci so preslabo narejeni in posamezne serije bankovcev pusti predolgo nespremenjene v denarnem obtoku (Slovenski narod, 20. 12. 1877).

Ponarejanja 10 goldinarskih bankovcev je bilo tako resnično konec šele leta 1880, ko so v obtok prišli novi bankovci, ki "jih bo težje ponarejati, ko dosedanje, ker bodo neki prava umetnost v risanji in tiski" (Slovenec, 28. 12. 1880). Podobno so leta 1882 zamenjali tudi državni papirnati denar za en goldinar, ki so ga prej pogosto ponarejevali (Pick et al., 1972, 31–32).

Ponarejanje denarja s tem seveda ni zamrlo, saj so se zločinci preprosto preusmerili k ponarejanju drugih, manj zaščitjenih vrst denarja. Ko so se po letu 1879 v denarnem obtoku znova začeli pojavljati kurantni srebrniki za 1 in 2 goldinarja, katerih kovinska vrednost je bila nižja od njegove imenske vrednosti (Pančur, 2003,

213–220), so se organizirane kriminalne skupine in tehnično bolj ali manj podkovani posamezniki hitro lotili ponarejanja teh kovancev. Že kmalu so začeli znova ponarejati tudi papirnati denar za 1 in 10 goldinarjev. Leta 1887 je bilo med ljudmi "že za par tisoč" ponarejenega državnega papirnatega denarja za 1 goldinar, ki ga je bilo "na prvi pogled težko spoznati, ker so dobro narejeni" (Slovenski narod, 13. 4. 1887). Tako ni minilo niti deset let, ko so začeli pogosteje ponarejati tudi nove bankovce za 10 goldinarjev. Tudi uspešni ponarejevalci so namreč uporabljali vedno bolj izpopolnjeno tehnologijo, oblasti pa so se bolj ali manj uspešno odzvale na novo nastalo grožnjo.

Zato je bilo ponarejevalcem denarja mogoče uspešno stopiti na prste šele z usrezno razširitvijo policijske vloge države (Helleiner, 2003, 45). V 19. stoletju so na novo nastale policijske enote veliko energije posvečale prav lovljenju ponarejevalcev denarja. Zgodovina je tako polna zgodb, kako so oblastni organi preganjali ponarejevalce denarja in kako so se jim ti poskušali izmikati. Pri svojem delu se organi pregona pogosto niso mogli zanašati na uvidevnost prebivalstva. Predvsem nižji družbeni sloji namreč na ponarejevalce niso gledali kot na zločince, ki škodujejo družbi, ampak naj bi škodovali le državi, ki izdaja denar. Če ljudje pri ponarejanju denarja niso bili oškodovani, so na ponarejevalce po večini gledali povsem ravno dušno ali celo s simpatijami (Golec, 1938; Slovenski narod, 31. 12. 1875). Splošnih simpatij so bili zlasti lahko deležni posamezniki, ki so se tega posla lotili zaradi res hude socialne stiske.⁷ Hkrati je prebivalstvo vedno imelo povsem ignorantski odnos do zunanjega videza denarja, saj ga je navadno sprejemalo in z njim plačevalo povsem avtomatično, ne da bi pri tem preverilo njegovo pristnost.⁸ Zato velja, da noben ponaredek ni izdelan tako slabo, da ne bi mogel priti v promet.

Pozabljene žrtve?

Od 19. stoletja dalje žrtev ponarejevalcev denarja ni več vladar oziroma državna oblast, ki ima pravico izdajati denar. "Ponarejanje denarja je [odslej] donosen, toda zelo nevaren posel, ker je najprej namerjen proti posameznikom, ki zaupajo v vrednost denarja, nato pa proti državi in njenemu gospodarstvu" (Voigtlaender, 1976, 28). Vendar je pri tem kazenska zakonodaja povsem pozabila na posameznike, ki so pretrpeli materialno škodo. Samo v izjemnem primeru je moral obtoženi krivec svoji prevarani žrtvi povrniti nastalo denarno škodo (Slovenski narod, 13. 6. 1890). Takšna

7 Pred prvo svetovno vojno so porotna sodišča kar nekaj teh ponarejevalcev oprostila krivde. To so lahko storila le tako, da so preprosto zanikala njihovo krivdo, čeprav so bili dokazi proti obtožencem povsem jasni (Slovenec, 30. 11. 1910). Tako so bili oproščeni tudi nekateri mladoletniki (Slovenec, 2. 6. 1874; 14. 9. 1880, 1. 12. 1903).

8 Da bi zbudili zanimanje javnosti za zunanji videz denarja, so npr. v 30. letih 19. stoletja v avstrijski narodni banki celo razmišljali, da bi na bankovce natisnili podobe pomanjkljivo oblečenih žensk (Aulinger, 2000, 91; Jugwirth, 1994, 132).

obsodba ni bila samo izjemna, temveč tudi v nasprotju s samo kazensko pravno odgovornostjo ponarejevalca denarja. Oškodovanec bi namreč lahko od ponarejevalca iztirjal odškodnino samo s pomočjo civilno pravne tožbe. Vendar ni znan noben primer, da bi se kdo odločil za takšen korak.

Zelo redko so bile vložene zahteve, da prevaranim žrtvam ponarejevalcev denarja nastalo škodo povrne prav izdajatelj denarja (država). Izdajatelj denarja je namreč deležen precejšnjega emisijskega dohodka. Poleg tega je dosti papirnatega denarja med uporabo tudi uničenega (npr. požari), kar za emisijsko ustanovo pomeni čisti dobiček. "Zato je tudi v skladu s pravico, da [izdajatelj denarja] nosi škodo, ki je nastala zaradi varljivih ponaredkov njegovega papirnatega denarja" (Marburger Zeitung, 9. 7. 1875). Od tega naj bi imel korist tudi izdajatelj denarja, saj bi pri poslovanju z gotovino izginila negotovost glede pristnosti denarja, s tem pa bi se posledično povečalo zaupanje v vrednost denarja.

Takšna argumentacija je bila v teh časih nekaj povsem neobičajnega. Strokovna javnost je bila namreč trdno prepričana, da se mora pravica do izdajanja denarja v prvi vrsti uporabljati v korist ljudi in njihove ekonomske blaginje. Ponarejevalec denarja je tako s svoje dejavnostjo ogrožal javno varnost in zaupanje javnosti v vrednost denarja. Žrtev ponarejevalcev denarja so bili potemtakem prav vsi državljani države, kjer se je denar izdajal. Oseba, ki jo je ponarejevalec denarja neposredno oškodoval, od družbe ne more pričakovati nobene materialne odškodnine, saj bi bila s tem na škodo družbe le nagrajena njegova nepazljivost pri upravljanju z denarjem.

Državne oblasti slovenskim žrtvam ponarejevalcev denarja niso zasegle ponarejenega denarja brez odškodnine samo v enem primeru. Po razpadu Avstro-Ogrske so januarja 1919 v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev žigosali avstroogrsko krone, ki so krožile na ozemlju nove države. Vendar je bilo to žigosanje opravljeno zelo malomarno in predvsem tehnično skrajno primitivno. Tako so najrazličnejši državni uradi krone žigosali s povsem različnimi žigi. Te žige je bilo zelo lahko ponarediti, nekateri ponarejevalci so si pri tem pomagali celo s krompirjem (Račić, 1955, 199). Nazadnje celo državni organi niso več mogli razločevati pravih žigov od ponarejenih.

Zato so se novembra 1919 odločili, da bodo na jugoslovanske krone prilepili še posebno znamko. Pri tem se državne oblasti praktično sploh niso trudile ločevati ponarejenih jugoslovanskih kron od neponarejenih in so skoraj povsem neselektivno markirale tudi krone s ponarejenimi žigi. Imetniki ponarejenih kron so jo torej v tem primeru odnesli brez vseh finančnih posledic. Edina žrtev ponarejanja žigosanih kron je bila celotna družba na ozemlju, kjer so bile te krone v obtoku. Ker so ponaredki naposled dosegali že dobrih 6 % skupnega obtoka jugoslovanskih kron, je ponarejanje samo še dodatno spodbudilo hitro padanje vrednosti jugoslovanske krone.

Kmalu nato so začeli na veliko ponarejati še markirane krone. Ko so jih na začetku leta 1920 naposled le zamenjali z veliko bolj varnimi dinarsko kronskimi bankovci, državne oblasti do imetnikov ponarejenega denarja niso bile več tako po

pustljive. Čeprav so posamezniki upali, da bo država zamenjala tudi ponarejene krome (Slovenec, 5. 3. 1920; 7. 3. 1920; 14. 3. 1920), so se morali nedolžni imetniki ponaredkov povsem brez odškodnine posloviti od zaseženega premoženja (Narodna banka Jugoslavije, 1934, 131–135; Sundhaussen, 1985, 23–24; Steiner, 1921, XX–XXXIII).

Tudi danes ostanejo žrtve ponarejevalcev denarja povsem praznih rok.

FORGING MONEY

Andrej PANČUR

Institute for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

e-mail: andrej.pancur@inz.si

SUMMARY

Owing to the inaccurate coinage techniques, with which no totally identical money could be minted, the coinage systems had been implicitly unstable till the 18th century. In such circumstances it was of course very difficult to distinguish true money from counterfeits with adequate metal value, which is the reason why counterfeit currency simply had to undermine the money systems based on coinage. Thus the money forgers undermined the entire economic system and, in turn, badly affected all those participating in the money system. At that time, money forging was considered a swindle committed only by some concrete individuals, but above the existing penal laws treated it as a violation of the ruler's minting prerogative. On the other hand, the valid minting orders could also be violated by individual rulers and other state authorities. By issuing devaluated money, they acted detrimentally to their own subjects or other money issuers.

In the 18th and 19th centuries, the widely practised money forging was thwarted particularly by the new minting and printing techniques, but due to the increased use of money with much smaller inner than its nominal value (e.g. bank notes), it was more and more feared that the forged money would undermine the public's confidence in the value of every (even unforged) money. This is why in the 18th and 19th centuries the struggle against money forgers turned into a struggle to preserve the stability of the money system and thus of the entire economic life. Consequently, the money forgers' victims were all the citizens of the state, in which the money was issued and used. Here, the material victim of an innocent individual, on whom the forged money was found and confiscated with no compensation at all, was pushed aside.

Key words: money systems, circulation of money, forgery, legal history, 19th century

LITERATURA

- Alešovec, Jakob (1874–1875):** Ponarejeni bankovci. Novice, XXXII–XXXIII, 49–50, 1, 3–4, 6, 9–10, 12, 17, 19, 21. Ljubljana, 389–390, 399–400, 5–6, 22–23, 32–33, 50–51, 74–75, 83–84, 100, 142–143, 158–159, 177.
- Alešovec, J. (1880):** Bankovčar. Dogodba na sodnijske spise naslonjena. Slovenec, VIII, 111–120, 122–123, 127–131, 133–142. Ljubljana.
- Altmann, L. (1911):** Das Strafgesetz über Verbrechen, Vergehen und Uebertretungen: nebst den hiezu erflossenen Nachtragsgesetzen. Oesterreichische Gesetzkunde. Kommentare zum Gebrauch für Juristen und Richtjuristen. Wien, Verlag der Patriotischen Volksbuchhandlung.
- Aulinger, B. (2000):** Vom Gulden zum Euro. Geschichte der österreichischen Banknoten. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag.
- Chown, J. (1994):** A History of Money. From AD 800. London, New York, Routledge.
- Crisp, O. (1976):** Studies in the Russian Economy before 1914. London, MacMillan Press.
- Erjavec, F. (1887):** Ni vse zlato, kar se sveti. Koledar Družbe svetega Mohorja. Celovec, 17–26.
- Fengler, H. (1982):** Entwicklung der Münztechnik. Berlin, Staatliche Museen zu Berlin, Münzkabinett.
- Ferguson, N. (2001):** The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World. 1700–2000. London, The Penguin Press.
- Galbraith, J. K. (1975):** Novac. Odakle je došao, kamo je otišao. Zagreb, Stvarnost.
- Gesetzbuch (1815):** Gesetzbuch über Verbrechen und schwere Polizey–Uebertretungen vom 3. 9. 1803. Wien.
- Golec, J. (1938):** Ponarejevalci. Maribor, Sv. Ciril.
- Hartl, F. (1973):** Das Wiener Kriminalgericht. Strafrechtspflege vom Zeitalter der Aufklärung bis zur österreichischen Revolution. Wien–Köln. Graz, Hermann Böhlau Nachf. Gesellschaft.
- Helleiner, E. (1997):** One Nation, One Money. Territorial Currencies and the National-State. Arena Working Papers, WP/17.
- Helleiner, E. (2003):** The Making of National Money. Territorial Currencies in Historical Perspective. Ithaca–London, Cornell University Press.
- Helfferrich, K. (1903):** Das Geld. Leipzig, Verlag von C. L. Hirschfeld.
- Jungwirth, H. (1994):** Die Münzstätte Wien und das neuzeitliche Geldwesen in Österreich. V: Häusler, W. (ed.): Geld. 800 Jahre Münzstätte Wien. Wien, Kunstforum Bank Austria, 97–141.
- Jurčič, J. (1956 [1880]):** Ponarejeni bankovci. Povest iz domačega življenja. V: Jurčič, J.: Zbrano delo, 7. zvezek. Ljubljana, Državna založba Slovenije, 23–52.

- Koch, B. (1994):** Die Geschichte der Münzstätte Wien, V: Häusler, W. (ed.): Geld. 800 Jahre Münzstätte Wien. Wien, Kunstforum Bank Austria, 195–213.
- Kulišer, J. (1959a):** Splošna gospodarska zgodovina srednjega in novega veka, 1. del. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Kulišer, J. (1959b):** Splošna gospodarska zgodovina srednjega in novega veka, 2. del. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Lenz, A. (1897):** Die Fälschungsverbrechen in dogmatischer und rechtsvergleichender Darstellung, 1 del: Die Urkundenfälschung. Stuttgart, Verlag von Ferdinand Enke.
- Loeher, A. (1946):** Österreichische Geldgeschichte. Wien, Universumverlagsgesellschaft.
- Lovrenčič, J. (1995):** Legenda o Mariji Pomagaj. Brezje, Frančiškanski samostan.
- Lotz, W. (1906a):** Goldwährung. V: Elster, L. (ed.): Wörterbuch der Volkswirtschaft, 1. del. Jena, Verlag von Gustav Fischer, 1120–1124.
- Lotz, W. (1906b):** Münzprägung. V: Elster, L. (ed.): Wörterbuch der Volkswirtschaft, 2. del. Jena, Verlag von Gustav Fischer, 520–522.
- Marburger Zeitung – Marburger Zeitung.** Maribor, Marburger Verlags- und Druckerei Gesellschaft.
- Mises, L. (1912):** Theorie des Geldes und der Umlaufmittel. München-Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot.
- Mundell, R. (1998):** Uses and Abuses of Gresham Law in the History of Money. Zagreb Journal of Economic, II, 2. Zagreb, 3–38.
- Murko, V. (1943):** Denar. Ljubljana, Konzorcij Slovenca.
- Narodna banka Jugoslavije (1934):** Narodna banka 1884–1934. Topčider, Zavod za izradu novčanica.
- Novice – Novice gospodarske, obertnijske in narodske.** Ljubljana, J. Blaznikovi dediči.
- Pančur, A. (2003):** V pričakovanju stabilnega denarnega sistema. Zgodovini.ce. Celje, Zgodovinsko društvo Celje.
- Pančur, A. (2004):** Pomanjkanje drobiža sredi 19. stoletja. Bančni vestnik, LIII, 3. Ljubljana, 55–57.
- Pick, A., Richter, R. (1972):** Österreich. Banknoten und Staatspapiergeld ab 1759. Berlin, Buchdruckerei Erich Pröh.
- Porteous, J. (1969):** Münzen. Geschichte und Bedeutung in Wirtschaft, Politik und Kultur. Frankfurt am Main, Ariel Verlag.
- Pressburger, S. (1959):** Das österreichische Noteninstitut 1816–1966. Wien, Österreichische Nationalbank.
- Pribram, A. F. (1938):** Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich, 1. del. Wien, Carl Ueberreuters Verlag.
- Pribram, K. (1998):** Geschichte des ökonomischen Denkens. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.

- Račić, Đ. (1955):** Nauka o novcu. Zagreb, Školska knjiga.
- Redish, A. (2000):** Bimetallism: An Economic and historical Analysis. Cambridge, Cambridge University Press.
- Ribnikar, I. (1994):** Od denarja do medvedjega trga. Pojmi in izrazi v ekonomiji. Ljubljana, Ekonomska fakulteta.
- Rittmann, H. (1975):** Deutsche Geldgeschichte 1484–1914. München, Battenberg.
- Sandgruber, R. (1995):** Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Österreichische Geschichte. Wien, Ueberreuter.
- Sargent, T. J., Velde, F. R. (2002):** The Big Problem of Small Change. Princeton, Oxford, Princeton University Press.
- Scmölders, G. (1982):** Psychologie des Geldes. München, Wirtschaftsverlag Langen Müller.
- Schumpeter, J. A. (1975):** Povijest ekonomske analize, 1. del. Zagreb, Informator.
- Selgin, G. (1996):** Salvaging Gresham Law: The Good, the Bad, and the Illegal. Journal of Money, Credit and Banking, XXVIII, 4. Columbus, 637–649.
- Slovenec – Slovenec.** Političen list za slovenski narod. Ljubljana, Ljudska tiskarna.
- Slovenski narod – Slovenski narod.** Ljubljana, Narodna tiskarna.
- Steiner, F. (1921):** Die Währungsgesetzgebung der Sukzessionsstaaten Österreich-Ungarn. Eine Sammlung einschlägiger Gesetze, Verordnungen und behördlicher Verfügungen von 1892 bis 1920. Wien, Verband österreichischer Banken und Bankiers.
- Stritar, J. (1878):** Sodnikovi. Zvon. Dunaj, 2–7, 18–22, 34–38, 50–56, 66–72, 82–87, 98–102, 114–118, 129–133, 145–150, 194–196, 210–212, 226–229, 242–245, 257–261, 274–275, 290–293, 306–309, 322–325, 338–341, 354–358, 370–374.
- Sundhaussen, H. (1985):** Die jugoslawische Währungsreform von 1920. Zur Interdependenz ökonomischer und politischer Integrationsprobleme in einem Multinationalen Staat. Österreichische Osthefte, 1. Wien, 19–39.
- Toriser, H. H. (1989):** Geldfälschung. Kriminologische und strafrechtsdogmatische Aspekte. Graz, tipkopijska disertacija.
- Voigtlaender, H. (1976):** Falschmünzer und Münzfälscher. Geschichte der Geldfälschung aus 2 ½ Jahrtausenden. Münster, Numismatischer Verlag H. Dombrowski.
- Vošnjak, J. (1884):** Socijalni problem in kmetski stan. Letopis Matice Slovenske za leto 1885. Ljubljana, 1–93.
- Wermusch, G. (1988):** Falschgeldaffären. Frankfurt am Main, Fritz Knapp Verlag.
- Williams, C. (1999):** The criminal law and the priorities of paper money. European Association for Banking History Bulletin, 1. Frankfurt am Main.
- Zgodnja danica – Zgodnja danica.** Katoliški cerkveni list. Ljubljana, Janez Križostom.